

Кравченко М. Г.,

кандидат юридичних наук,

науковий співробітник НДС «Центр дослідження проблем прав людини» юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГЕНЕЗИС РОЗУМІННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ В РАДЯНСЬКІЙ, ПОСТРАДЯНСЬКІЙ І ВІТЧИЗНЯНІЙ ЮРИДИЧНИХ НАУКАХ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню становлення розуміння правової системи в межах радянської, пострадянської й вітчизняної юридичних наук.

Ключові слова: правова система, підсистеми правової системи, ознаки правової системи, суспільні ідеали.

Постановка проблеми. Правова система за своєю сутністю й будовою є надзвичайно складним і комплексним явищем. Саме ця обставина – основна причина значної кількості підходів до розуміння її поняття й сутності. Загалом варто відзначити те, що на сьогодні існує велика кількість фундаментальних наукових досліджень радянських, українських і закордонних авторів, у яких пропонуються різні підходи до розуміння сутності правової системи. При цьому вони досить часто суттєво різняться не лише окремими нюансами дефініції правової системи, а й по-різному розглядають питання про її будову, компонентний склад, спосіб її функціонування тощо.

Аналізу поняття, сутності, компонентного складу та будови правової системи присвячені праці В.Д. Бабкіна, С.В. Бобровник, А.П. Зайця, О.В. Зайчука, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, В.В. Копейчикова, В.О. Котюка, Л.А. Луць, Б.В. Малишева, Н.М. Оніщенко, В.Ф. Опришка, М.Ф. Орзіха, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, В.М. Селіванова, О.Ф. Скакун та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи питання про генезис розуміння правової системи в радянській, пострадянській і вітчизняній юридичних науках, варто звернути увагу на те, що як окрему наукову категорію її активно почали досліджувати у 80-ті роки ХХ ст. У цьому контексті потрібно зазначити те, що питання про поняття, сутність і компонентний склад правової системи було вперше ґрунтовно досліджено на Всесоюзній науково-теоретичній у 1989 р. на конференції у Звенигороді, присвяченій проблемам радянської правової системи. У результаті цієї конференції були сформульовані основні підходи до розуміння правової системи в межах радянської юридичної науки. Хоча ці підходи є відносно застарілими, проте вони й нині суттєво впливають на розуміння правової системи окремими вченими. Так, на думку В.К. Бабаєва, необхідно розрізняти поняття «правова система» та «юридична надбудова». Остання, як уважає вчений, містить у собі правові погляди, правові норми, правові відносини і правові установи. Разом із тим науковець звертає увагу на таке: «Юридична надбудова – це складова правової системи» [1, с. 85]. Цікавою в цьому контексті є думка Б.В. Малишева. Так, учений звертає увагу на те, що категорія «правова надбудова» не має самостійної ваги в юридичній науці [2, с. 95]. Це насамперед пов'язано з тим, що вона була вимушено долучена до предмета правознавства внаслідок великого значення для марксистсько-ленінського історичного матеріалізму в питанні характеристики суспільно-економічної формації як поєднання економічного базису й зумовлених ним політичної та правової надбудов.

Серед інших цікавих підходів до розуміння правової системи можна виокремити наукову позицію з цього питання А.Х. Саїдова [3, с. 117]. Учений відзначив те, що правова система – це складне соціальне явище, багатогранність якого можна визначити тільки за допомогою комплексу наукових категорій [4, с. 64]. Для розуміння правової системи ключовими, на думку вченого, є такі категорії, як «праворозуміння», «правотворчість», «правозастосування». Вивчення правової системи, на думку А.Х. Саїдова, має починатися із дослідження системи поглядів, ідей, уявлень, теорій, тобто праворозуміння в конкретний історичний період, містити в собі аналіз нормативної основи, систему здійснення права тощо.

На думку видатного радянського дослідника М.І. Матузова, правова система – складне збірне поняття, що відбиває сукупність правових явищ, які існують у суспільстві [5, с. 45].

Інший відомий радянський дослідник С.С. Алексєєв переконаний, що правова система виражає особливості правової дійсності країни, її, так би мовити, скелет, основне в інфраструктурі [6, с. 56].

Узагальнюючи розуміння категорії «правова система» в сучасній, зокрема російській, юридичній науці, В.Д. Попков звертає увагу на те, що більшість російських правознавців, розглядаючи правову систему, розуміють її як сукупність трьох груп правових явищ: по-перше, юридичні норми, принципи, інститути (нормативна сторона); по-друге, сукупність правових установ (організаційна сторона); по-третє, сукупність правових поглядів, уявлень, ідей, властивих певному суспільству, правова культура [7, с. 27].

Досить цікавими є підходи до розуміння поняття «правова система» у вітчизняній юридичній науці.

Так, В.О. Котюк розуміє правову систему як поняття, яке включає в себе всі правові явища, зокрема систему права й законодавства, правовідносини, правосвідомість і правову культуру, законність і правопорядок тощо [8, с. 54]. При цьому протилежну наукову позицію посідає Б.В. Малишев, який звертає увагу на те, що правова система не може розглядатися як сукупність усіх без винятку правових явищ хоча б через те, що за таких умов ставиться під сумнів її основна системна властивість. Будь-яка система висуває досить чіткі вимоги до характеристик своїх частин, оскільки входження до її складу абсолютно всіх явищ певного роду призведе до припинення її функціонування або до втрати нею самостійного значення [2, с. 97].

Інший відомий український дослідник у галузі теорії права П.М. Рабінович розглядає правову систему як комплекс взаємодіючих юридичних явищ, які існують у суспільстві й до яких належать юридична діяльність (правотворчість, тлумачення права, застосування права тощо), об'єктивне юридичне право та правовідносини, правосвідомість і правова культура, законність і правопорядок [9, с. 65].

Цікавою є наукова позиція відносно розуміння правової системи А.М. Колодія. На думку вченого, під час теоретичного

моделювання структури правової системи за законами й методологічними принципами системного підходу надзвичайно важливо врахувати три великих блоки системних зв'язків, які здебільшого й визначають її модель [10, с. 263].

По-перше, це зв'язки, що опосередковують вплив інших соціальних систем на правову систему. Саме вони тією чи іншою мірою формують правове, зумовлюють зміст правових явищ. Їх можна назвати системним блоком генетичних зв'язків, зовнішніх щодо права. Безперечно, у цьому контексті мова йде про зв'язки правової системи з економікою, політикою, ідеологією, мораллю тощо.

По-друге, це зв'язки і взаємозалежності всередині самої правової системи. Їх можна назвати системним блоком зв'язків, що виражають внутрішню організацію правової системи. Це насамперед міжгалузеві зв'язки, взаємодія правових інститутів, форм права, норм права і правових відносин, юридичної діяльності й відповідальності, правотворчості і правозастосування тощо.

По-третє, зв'язки, що викликаються зворотним впливом правової системи на інші соціальні системи.

Безперечно, цікавими є наукові дослідження цієї теми вітчизняними дослідниками останніх років. Так, досить цікавим є розуміння правової системи, запропоноване Б.В. Малишевим. Учений пропонує розуміти правову систему крізь призму тих функцій, які вона виконує [2, с. 98]. Так, у межах запропонованого науковцем підходу на правову систему покладено дві основні функції, зокрема регулятивну й охоронну. При цьому, взяті у своїй єдності та взаємодії, вони позначаються загальною категорією «правове регулювання». Загалом під регулюванням, з одного боку, розуміють надання суб'єкту можливості для здійснення певних учинків, стимулювання його поведінки, а з іншого – примушення суб'єкта утримуватися від небажаних для суспільства вчинків, виправлення різними методами таких відхилень [11, с. 12].

Цікавою є також думка вченого про те, що функція є властивістю об'єкта, який змінюється [2, с. 96]. Змінюючи себе, об'єкт змінює й інші пов'язані з ним явища, а піддаючи їх зміні (дії, впливу), він тим самим зазнає впливу з їхнього боку [12, с. 327]. При цьому зворотний вплив на функцію правової системи з боку явищ, які є предметом правового регулювання, зокрема суспільних відносин, держави, людей і їхніх колективів, може мати як опосередкований, так і прямий характер. В останньому випадку мова йде про діяльність правотворчих або правозастосовних органів держави.

Крім того, із «суб'єктно-управлінського» ракурсу правова система є засобом для управління суспільством уповноважено цим суспільством спеціального суб'єкта, зокрема держави.

Важливим аспектом для розуміння сутності управління є те, що воно передбачає наявність як мінімум двох систем: системи, яка управляє, тобто суб'єкта управління, та системи, що піддається управлінню, тобто об'єкта управління [2, с. 96]. При цьому правове регулювання є способом, яким об'єкт (суспільні відносини, держава, люди та їхні колективи, суспільство) зазнає впливу з боку правової системи, що розвиває об'єкт для досягнення певних ціннісних стандартів, які формулюються ним для свого розвитку.

Правильний підхід до розуміння правової системи, на нашу думку, можливий шляхом розкриття її сутності: по-перше, із позиції тих компонентів або елементів, із яких вона власне складається; по-друге, із позиції тих ознак, які властиві правовій системі як виду соціальних систем.

Важливим моментом при розкритті сутності правової системи із позиції першого критерію є те, що із самого початку дослідження правової системи у 80-ті рр. минулого століття було сформовано два основних підходи до розуміння складових правової системи. Прихильники першого підходу пропонують лише приблизний, невичерпний перелік елементів правової системи. Прихильники другого підходу надають вичерпні переліки частин правової системи, однак не визначаються конкретні критерії, які використовуються для виокремлення таких елементів або частин. Як нам видається, більш переконливою є саме друга позиція, оскільки включення до елементів правової системи всіх без винятку правових явищ ставить під сумнів системність самої правової системи.

При цьому важливим моментом є те, що необхідно розрізняти поняття «елемент правової системи» та «компонент правової системи» [13, с. 24]. «Компонент правової системи» позначає певну відокремлену групу тісно пов'язаних між собою однорідних елементів. Відтак, залежно від наукових потреб, склад правової системи може бути поданий або лише у вигляді поєднаних між собою компонентів, або ж у вигляді компонентів, деталізованих до рівня своїх елементів.

Логічно постає питання про те, які правові явища належать до правової системи, а які – ні? Цікавою в цьому контексті є думка Б.В. Малишева. Так, учений звертає увагу на те, що критерієм зарахування тих або інших явищ до таких, які належать до певної правової системи, є функція й мета функціонування правової системи. Саме тому до правової системи входять далеко не всі правові явища, а лише ті, які беруть участь у здійсненні її основної функції – правове регулювання [2, с. 98]. Ми підтримуємо наукову позицію вченого про те, що правові явища входять до складу правової системи та утворюють три її підсистеми:

1) підсистема об'єктивного права: норми права (система права) і форми права (система законодавства) як результат правотворчості;

2) підсистема праворозуміння: суспільна правова ідеологія, домінуючий тип праворозуміння;

3) підсистема правовідносин: правовідносини як модель зв'язку суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, індивідуально-правові акти правозастосування, юридична практика як сукупність правоположень, що виникли в результаті реалізації норм права [2, с. 110].

Якщо розглядати правову систему крізь призму ознак, які їй властиві, то необхідно звернути увагу на те, що правова система як підвид систем загалом виражає й конкретизує основні риси систем загалом і соціальних систем зокрема. Аналіз наукової літератури надає можливість виокремити такі ознаки соціальної системи: цілісність, інтегративність, ієрархічність, емерджентність, функціональність і цілеспрямованість. На думку спеціалістів, усі вони притаманні також і правовій системі [14, с. 112].

Крім цих ознак, для будь-якої системи характерні такі ознаки:

1. Подільність – цілісна система завжди складається із частин, елементів.

2. Різноманітність – кожний елемент володіє відповідними специфічними властивостями, поведінкою, що відрізняються від інших елементів.

3. Ідентифікаційність – кожний елемент може бути виділений із системи (умовно або фактично, відносно або абсолютно).

4. Ізольованість – сукупність елементів і їхні взаємозв'язки можуть бути відокремленими від середовища та розглядатися відносно ізольовано.

5. Стійкість – здатність утримувати параметри в заданих межах.

6. Стійкість зв'язків – зв'язки між елементами системи сильніші від зв'язків між елементами й навколишнім середовищем.

При цьому важливою є та обставина, що перелічені властивості систем взаємопов'язані: кожна властивість зумовлює іншу, одна властивість не може існувати без іншої. Але й вияв властивостей, і загальний характер та рівень організації системи визначаються передусім зв'язком між елементами системи.

Отже, виходячи із вищезазначеного, можна дійти висновку про те, що правова система – це автономна, цілісна взаємоузгоджена сукупність правових явищ у межах підсистеми об'єктивного права, підсистеми праворозуміння та підсистеми правовідносин, метою якої є досягнення суспільних ідеалів-цінностей справедливості, рівності, свободи й гуманізму, досягнення кінцевого результату свого функціонування, зокрема стану правопорядку.

Висновки. У результаті дослідження ми дійшли таких висновків:

1. Ґрунтовне дослідження правової системи почалося у 80-ті рр. ХХ ст. Із того часу у вітчизняній юриспруденції сформувалося кілька підходів до розуміння правової системи. Прихильники першого підходу включають до поняття правової системи невичерпний перелік елементів. Така позиція будується на розумінні правової системи як комплексу всіх правових явищ певного суспільства. Представники другого підходу надають вичерпний перелік елементів правової системи, однак здебільшого не вказують критерії відбору таких елементів.

2. Правова система як підвид систем загалом виражає та конкретизує основні риси систем і соціальних систем зокрема. Правова система як соціальна система володіє тими самими ознаками, які характерні для всіх інших соціальних систем. У цьому контексті мова йде про такі ознаки, як цілісність, ієрархічність, інтегративність, подільність, функціональність, цілеспрямованість, емерджентність тощо. Кожна з цих ознак має самостійне змістове наповнення й характеризує окрему площину функціонування соціальних систем і правової системи зокрема.

3. Попри значну кількість визначень поняття «правова система», які існують на сьогодні в юридичній літературі, не можна погодитися з тими із них, у яких правова система розглядається як сукупність усіх без винятку правових явищ. Це пов'язано з тим, що, виходячи із такого розуміння, ставиться під сумнів її основна системна властивість. Ми підтримуємо ту наукову позицію, відповідно до якої правова система розглядається із позиції тих функцій, що вона виконує, зокрема своєї основної функції – правового регулювання.

4. За своєю будовою правова система характеризується наявністю трьох підсистем, а саме: підсистема об'єктивного права, яка включає норми права (система права) та форми права (система законодавства) як результат правотворчості; підсистема праворозуміння, що містить суспільну правову ідеологію й домінуючий тип праворозуміння; підсистема правовідносин, яка включає правовідносини як модель зв'язку суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, індивідуально-правові акти пра-

возастосування, юридичну практику як сукупність правоположень, що виникли в результаті реалізації норм права. При цьому зазначені підсистеми охоплюють усі правові явища, які належать до невід'ємних елементів правової системи, а підсистема об'єктивного права домінує над іншими підсистемами.

5. Правова система – це автономна, цілісна взаємоузгоджена сукупність правових явищ у межах підсистеми об'єктивного права, підсистеми праворозуміння й підсистеми правовідносин. Її метою є досягнення суспільних ідеалів-цінностей справедливості, рівності, свободи й гуманізму, досягнення кінцевого результату свого функціонування, зокрема стану правопорядку.

Література:

1. Бабаев В.К. Правовая система общества / В.К. Бабаев // Общая теория права : [курс лекций] / под ред. В.К. Бабаева. – Н. Новгород, 1993. – С. 85.
2. Малишев Б.В. Правова система (телеологічний вимір) : [монографія] / Б.В. Малишев. – К. : ВД «Дакор», 2012. – С. 95–110.
3. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) / А.Х. Саидов. – М., 2000. – С. 117.
4. Перестройка в правовой системе, юридической науке, практике : материалы конференции в Звенигороде 18–20 мая 1987 г. // Сов. гос. и право. – 1987. – № 12. – С. 64.
5. Матузов Н.И. Правовая система и личность / Н.И. Матузов. – Саратов, 1987. – С. 8–34.
6. Алексеев С.С. Право и правовая система / С.С. Алексеев // Правоведение. – 1980. – № 1. – С. 56.
7. Попков В.Д. Правовые системы современности / В.Д. Попков // Теория государства и права : [курс лекций] / под ред. М.Н. Марченко. – К., 1998. – Т. 2. – 1998. – С. 27.
8. Котюк В.О. Теория права : [навчальний посібник для юрид. фак. вузів] / В.О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – С. 54.
9. Рабінович П.М. Загальна теорія держави і права / П.М. Рабінович, Г.Г. Шмельова, Л.А. Луць. – К., 1993. – С. 65.
10. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. ... докт. юрид. наук / А.М. Колодій. – К., 1998. – С. 263–264.
11. Пеньков Е.М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методологии и теории / Е.М. Пеньков. – М., 1972. – С. 12.
12. Сагатовский В.Н. Основы систематизации всеобщих категорий / В.Н. Сагатовский. – Томск, 1973. – С. 337.
13. Карташов В.Н. Введение в общую теорию правовой системы общества / В.Н. Карташов. – Ярославль, 1995. – Ч. 1. – 1995. – С. 24.
14. Богданов А.А. Тектология (Всеобщая организационная наука) : в 2 кн. / А.А. Богданов. – М., 1989. – Кн. 1. – 1989. – С. 112.

Кравченко М. Г. Генезис понимания правовой системы в советской, постсоветской и отечественной юридических науках

Аннотация. Статья посвящена исследованию становления понимания правовой системы в рамках советской, постсоветской и отечественной юридических науках.

Ключевые слова: правовая система, подсистемы правовой системы, признаки правовой системы, общественные идеалы.

Kravchenko M. Genesis of understanding of the legal system in Soviet and post-Soviet and National legal sciences

Summary. The article investigates the formation of understanding of the legal system within soviet, post soviet and national jurisprudence.

Key words: legal system, legal subsystem, signs legal system, social ideals.